

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

Зякун Алла Іванівна

УДК 930.2: (043)

Навчальна література з історії кінця 80-х-90-ті рр. XX ст.: історіографічний аналіз

07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

КИЇВ – 2002

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор

Корольов Борис Іванович,
Інститут вищої освіти АПН України,
завідувач відділу інноваційної освіти

Офіційні опоненти: доктор історичних наук

Удод Олександр Андрійович,
професор кафедри російської історії
Дніпропетровського державного університету

кандидат історичних наук

Сакада Людмила Давидівна,
доцент кафедри філософії та гуманітарних
дисциплін Інституту статистики, обліку та
аудиту Державного комітету статистики
України

Провідна установа: Інститут історії України НАН України,

відділ спеціальних історичних дисциплін

Захист відбудеться “ 25 ” квітня 2002 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.228.01 в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4)

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4)

Автореферат розісланий “ 22 ” березня 2002 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Песчаний О.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена слабкою розробленістю проблем історіографії навчальної літератури, хоча останній належить провідна роль у формуванні суспільної історичної свідомості. В кінці 80-х рр. ХХ ст. були зняті адміністративні, та ідеологічні перепони на шляху створення навчальної літератури. З відновленням незалежності України кількість виданих підручників та посібників з історії для всіх ланок освіти почала лавиноподібно зростати. За нашими підрахунками, за період з кінця 80-х років до 2001 р. їх видано близько 1200. Докорінно змінилися їх зміст, методологічні засади. Незважаючи на це, навчальна література з історії не стала об'єктом історіографічного дослідження. Хоча саме в ній акумулюються найновіші здобутки історичної науки. Щорічне перевидання підручників та посібників відкриває можливість оперативного оновлювати і збагачувати їх зміст, стимулювати опрацювання недостатньо досліджених проблем історичної науки. Тому науковий аналіз навчальної літератури як історіографічного джерела в сучасних умовах є винятково актуальним, він дозволяє простежити динаміку розвитку історичних знань, зміни їх концептуальних засад, оцінки конкретних фактів, подій та персоналій.

Наукова і практична важливість цього напрямку історичної науки, його актуальність і слабка розробленість її обумовили звернення дисертанта до історіографічного дослідження навчальної літератури з історії.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка і є складовою частиною наукової теми “Історичні дослідження та етнічні засади розвитку української нації у ХХ столітті” (державний реєстраційний номер 97173), зокрема її розділу “Спеціальні галузі історичної науки”.

Мета дослідження: на основі історіографічного аналізу навчальної літератури з історії, виданої в Україні в 1989-2000 рр., простежити формування в історичній освіті України цілісної системи історичних знань, заснованої на сучасних досягненнях науки і окреслити місце навчальної літератури в джерельній базі історіографії.

Реалізація поставленої мети супроводжувалась вирішенням таких **завдань:**

- проаналізувати стан дослідження теми, повноту і характер джерельної бази;
- з'ясувати місце і особливості історичної літератури як історіографічного джерела;
- провести кліометричний аналіз навчальної літератури з історії, виданої в Україні у досліджуваний період;

- обґрунтувати періодизацію створення в Україні нового покоління навчальної літератури з історії для середньої та вищої освіти;
- висвітлити вплив методологічних та ідеологічних підходів радянської історіографії на зміст і якість навчальної літератури; простежити еволюцію та утвердження в пострадянській навчальній літературі з історії нових методологічних засад історичної науки; розкрити складність та суперечливість процесу подолання стереотипів минулого;
- встановити рівень об'єктивності і достовірності навчальної літератури як історіографічного джерела, оцінити внесок авторів нових підручників та посібників з історії в розробку методології історичної науки;
- окреслити актуальні проблеми подальшого розвитку українського історичного підручничознавства.

Об'єктом історіографічного дослідження є практична історіографія, тобто історіографія окремого напрямку, зокрема, навчальної літератури з історії. Оскільки в дисертації аналізується стан вивчення і конкретних проблем крізь призму їх реалізації в навчальній літературі, в дисертації використані також елементи проблемної історіографії. Історіографічний процес розглядається як органічна єдність сучасних концептуальних підходів та здобутків наукової і навчальної літератури, як сукупність логічно упорядкованих знань про закономірності історичної науки.

Предметом дослідження є навчальна література, видана в Україні за останнє десятиріччя ХХ ст. У зв'язку зі створенням істориками в 1989-2000 рр. величезної кількості навчальної літератури відбір конкретних праць для аналізу проводився з урахуванням внеску їх авторів у розробку нового змісту історичної освіти та їх ролі в обґрунтуванні концептуальних засад сучасної історичної науки.

Методи дослідження. В дисертації використаний комплекс сучасних методів дослідження, насамперед, метод історіографічного аналізу та синтезу. Порівняльно-історичний метод дозволив вивчити історіографічні факти в тісному зв'язку з історичними умовами, простежити розвиток історичного знання, оцінити те нове, що зроблено авторами підручників та посібників, виявити міру тотожності і різниці в їх пошуках та підходах, розкрити “вузькі місця” та недоліки навчальної літератури. Поряд з ретроспективним цей метод дозволив об'єктивно оцінити досягнення історичної науки, достовірність нових висновків.

Хронологічний метод застосований, насамперед, для з'ясування того, як у навчальній літературі реалізується взаємозв'язок історіографічного процесу. З ним тісно пов'язаний метод періодизації, який дозволив вичленити основні етапи розвитку навчальної літератури з історії, з'ясувати появу в ній якісних змін, трансформацію методологічних і методичних засад історичного пізнання та його організаційних форм. Метод актуалізації дав змогу визначити

новизну знань, реалізованих у навчальній літературі, окреслити коло перспективних проблем подальшого розвитку національного підручникотворення. Статистичний метод застосований в ході кліометричного аналізу навчальної літератури з усіх параметрів (обсяг, тематична спрямованість, кількість, рівень забезпечення окремих ланок освіти тощо).

Системний підхід і аналіз з використанням вищезазначених методів дозволив об'єктивно оцінити стан навчальної літератури з історії на початок третього тисячоліття.

Хронологічні межі дослідження. Праця охоплює період з 1989 по 2000 р. включно. На хвилі перебудови другої половини 80-х років дехто з істориків схильний був вважати ці процеси початком нового етапу в історіографії. Надавши позитивного імпульсу розвитку історичної науки, ці процеси автоматично не привели до започаткування нового етапу в історіографії, оскільки в ній продовжувалось сповідування багатьох стереотипів, викриття “ідеологічних збочень”, критика “націоналістичних перекручень”. Реальні позитивні зрушення в українській історичній науці з'явилися лише на початку 90-х рр. внаслідок суверенізації України і здобуття державної незалежності. Під їх впливом сталися найбільш радикальні зміни у викладанні історичних дисциплін, у створенні нового покоління навчальної літератури з історії, поступово склалася нова структура історичної освіти, визначився зміст кожної історичної дисципліни. Саме тому дисертація присвячена аналізу процесів, які проходили у підручникотворенні, починаючи з 1989 року. Дослідження хронологічно завершується 2000 роком, коли в основному завершилася робота щодо створення нового покоління навчальної літератури з основних історичних дисциплін для середньої і вищої школи та самоосвіти.

Джерельна база. Характерною і особливою рисою проведеного дослідження є те, що найважливішим елементом його джерельної бази є дидактичні джерела: підручники, посібники з історії для всіх ланок освіти, створені в період становлення нової системи історичної освіти. Звернення до цього мало вивченого різновиду історичних джерел дозволило прослідкувати становлення нових методологічних засад в історичній науці, охарактеризувати процес ліквідації в ній “білих плям”, різного роду фальсифікацій і спотворень, а також утвердження нового змісту історичної освіти і нових концептуальних засад науки. З метою створення бази для кліометричних досліджень по темі, оцінки стану навчальної літератури по всіх її параметрах, дисертант спільно з проф. Б.І.Корольовим підготувала бібліографічний покажчик, який дає уявлення про динаміку підготовки і видання навчальної літератури з історії в 1989-2000 рр.¹ Він включає 1136 назв навчальної літератури. В дисертації також обґрунтована структурна класифікація навчальної літератури як історіографічного джерела. Зокрема виділено: а) за характером видань: перевидані, пробні, доопрацьовані та доповнені, альтернативні, що видаються з грифом Міністерства освіти й

---

¹ Навчальна література з історії видана в Україні (1989-2000 рр.) /Бібліограф. покажчик/ Упоряд.: Б.І.Корольов, А.І.Зякун.- К.-Суми: Козацький вал, 2001.-128с.

науки і без; б) за жанровим критерієм, який уособлює змістовні характеристики кожного різновиду цієї літератури, - тексти лекцій, підручник, хрестоматії, зошит-конспект, тести, екзаменаційні відповіді, схеми-таблиці, атласи, методичні видання; в) за спрямованістю: на літературу, що рекомендована для учнів середніх, спеціальних навчальних закладів та абітурієнтів, для студентів, викладачів.

Важливим елементом джерельної бази є також наукові історичні праці, на яких ґрунтується навчальна література.

Для характеристики стану вивчення історичних дисциплін у середній та вищій школі, процесу створення навчальної літератури з історії в умовах нової системи історичної освіти, що виникла в Україні після проголошення її незалежності, велике значення мають документальні джерела органів законодавчої та виконавчої влади, насамперед, закони України про освіту, документи Міністерства освіти України (нині - Міністерство освіти й науки). Поряд з опублікованими документами залучені матеріали, що відклалися в поточному архіві Міністерства. Для характеристики умов, в яких довелося працювати історикам до проголошення незалежності України, використані архівні матеріали ЦК Компартії України, які відклалися в фонді ЦК КПУ Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України).

Теоретико-методологічною основою роботи є сучасне розуміння ролі історичної науки, природи історичного знання, його цінності для суспільства. Відійшовши від традиції ґносеологічного монізму, який багато років панував у радянській історичній науці і завдав їй великої шкоди, дисертант намагалася з позицій історизму, об'єктивності, всебічності конструктивно-критично осмислити наявні погляди істориків минулого і сучасності на перебіг української та зарубіжної історії. В дисертації творчо використаний цивілізаційний та філософсько-культурологічний підходи, які дедалі ширше застосовуються в науковій та навчальній літературі.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українській історіографії проведено комплексний історіографічний та кліометричний аналіз навчальної літератури з історії за 1989-2000 рр., виданої в Україні, проаналізовано утвердження в ній нових концептуальних засад, заснованих на найновітніших досягненнях вітчизняної та зарубіжної науки, охарактеризовано зміни в змісті, що сталися в підручниках та посібниках за останнє десятиріччя, розкрито їх значення для розвитку системи історичної освіти, обґрунтовані основні методологічні орієнтири, на яких має створюватись нове покоління навчальної літератури та окреслені шляхи становлення національної концепції історичної освіти.

Практичне значення проведеного дослідження полягає у формуванні науково-обґрунтованих рекомендацій щодо подальшого удосконалення навчальної літератури з історії з урахуванням набутого досвіду та завдань, що постають перед українськими істориками на

сучасному етапі. Висновки дисертації використані у методичних посібниках, адресованих працівникам освіти, у навчально-педагогічній роботі автора.

Особистий внесок здобувача. Дисертант у співавторстві опублікувала дві наукові праці, в яких особистий внесок складає 2,8 друк. арк. Автор збирила та систематизувала матеріал бібліографічного покажчика, а також сформулювала назву статті та основні ідеї, що викладені в ній.

Апробація дослідження. Результати дослідження апробовані на III та IV Всеукраїнських архівно-джерелознавчих читаннях (Київ, вересень 2000 р., листопад 2001 р.), на науково-практичній конференції «Проблеми підручника для вищої школи» (Вінниця, травень 2001 р.), а також у наукових виступах в Українській академії банківської справи (Суми, жовтень 2000 р.). Результати дослідження двічі обговорювалися на засіданнях кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. На тему дисертації опубліковано шість праць, в тому числі 3 зараховані ВАК України.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (298 назв), додатку. В тексті наведено 8 таблиць. Загальний обсяг -184 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтована актуальність теми дисертації, визначені хронологічні рамки, мета і завдання дослідження, охарактеризовані історіографія проблеми, методи, джерельна база, визначена наукова новизна та практичне значення дисертації.

Навчальна література з історії є важливим компонентом історичної науки і відіграє велику роль у прискоренні трансформації українського суспільства. Саме це обумовило історіографічний аналіз проблеми, розгляд ряду публікацій, які стосуються досліджуваної теми. Педагогічним аспектам розвитку шкільної освіти в Україні в XX ст. присвячена докторська дисертація та монографія О.Пометун², які торкаються становлення нової системи шкільної історичної освіти на рубежі 80-х - 90-х рр. Окремі питання сучасної історичної освіти висвітлені в монографії С.Нікітчиної³. Л.Герасіна та О.Навроцький⁴ розглянули в своїх працях зміни в парадигмі вищої освіти. У працях А.Погрібного, А.Алексюка, О.Вишневського, В.Майбороди та ін. досліджуються зміни в сфері вищої освіти. Автори висунули кілька новаторських педагогічних концепцій, які, на

---

² Пометун Е.И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы.-Луганск, 1995.-200с.

³ Нікітчина С.О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.).-Луцьк: Вежа,1996.-498с.

⁴ Герасіна Л.Н. Современная высшая школа в условиях реформации образования.-Харків, 1993.-246с.; Навроцький О. Вища школа України в умовах трансформації суспільства.-Харків: Основа, 2000.-240с.

їх погляд, доцільно реалізувати в системі освіти⁵, висловили деякі рекомендації щодо підручників та посібників з історії, зокрема, про необхідність ліквідації перекручень, які ще збереглися в історичній науці. Однак проблеми творення нового покоління історичних підручників у названих працях не знайшли відображення, оскільки автори не ставили завдання історіографічного аналізу навчальної літератури з історії.

Окрему групу становлять праці, присвячені теоретичним проблемам сучасного підручникотворення. Серед них відзначено збірник статей, підготовлений співробітниками Академії педагогічних наук України⁶, п'ять статей якого (автори: В.Комаров, Л.Пироженко, П.Мороз, Т.Чубукова, І.Коляда) торкаються методичних та методологічних проблем підручників з історії. Л.Пироженко обґрунтовує принципи деполітизації, науковості, гуманітаризації, цілісності, на яких мають будуватися сучасні підручники з історії⁷.

Проблеми історіографії підручників піднімалися на ряді наукових конференцій⁸, зокрема, на Всеукраїнській науковій конференції "Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи" (Харків, листопад 1995 р.). Її учасники основну увагу звернули на характерні риси та особливості зміни методологічної парадигми історичної науки в 90-ті роки, запропонували власні підходи до аналізу історії, в тому числі української. Значне місце проблемам методології та історіографії історичної науки було приділено на IV Міжнародному конгресі україністів (Одеса, серпень 1999 р.), на якому з цих проблем виступили З.Когут, О.Реєнт, Л.Таран, І.Колесник та ін.

Питання розвитку історичної освіти дискутувались на наукових конференціях, присвячених М.Грушевському з нагоди його ювілейних дат (Львів, 24-25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). У виступах істориків І.Гирича, Я.Грицака, Я.Дашкевича, Л.Зашкільняка, Н.Яковенко порушувались важливі проблеми методології історичного пізнання, співвідношення традицій та модерних підходів до вивчення вітчизняної історії, проаналізовані шляхи розвитку історичної науки і освіти в сучасних умовах⁹.

Заслужують на увагу матеріали міжнародного семінару, проведеного у Дніпропетровську на тему: "Викладання історії XX ст. на прикладі України та інших європейських країн", учасники якого, українські історики А.Болебрух, С.Кульчицький, О.Удод, Г.Швидько та інші, звернули увагу на невирішені проблеми історичної освіти (про межі плюралізму, про державні стандарти історичної освіти, доцільність уніфікації змісту навчального процесу та змісту підручників

⁵ Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні: педагогічні концепції.-К.:Школяр, 1997.-148с.

⁶ Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць.-К.:Комп'ютер у школі та сім'ї, 1999.-С.11-113,116-126,131.

⁷ Пироженко Л.В. До концепції шкільного підручника з історії// Там само.-С.118.

⁸ Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Харків, 15-17 листопада 1995 р.-Х., 1995.-354с.; Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення.-Історія.-Ч.ІІ: XX століття.-Одеса-Л.-К., 1999.- 642с.

⁹ Михайло Грушевський і українська історична наука: Зб. матеріалів конференцій, присвячених Грушевському.-Львів, 1999.-375с.

тощо)¹⁰. Якщо деякі учасники висловлювалися за безмежний плюралізм навчальних програм та підручників, то більшість підтримала доцільність уніфікації змісту навчально-виховного процесу з історії¹¹.

На Всеукраїнській науково-практичній конференції “Трансформація гуманітарної освіти” (Ужгород, травень 1998 р.) аналізувались тенденції змін у гуманітарній освіті, в тому числі історичній за перші роки незалежності України. У доповідях та виступах В.Андрущенко, Г.Павленка, В.Романцова, О.Шеремета, І.Мандрик, В.Задорожного розглядалися проблеми історичної освіти та її місце в системі гуманітарної освіти України¹².

Пильну увагу до формування нової концепції історичної освіти та її реалізації у підручниках з історії привернула українсько-німецька конференція про шкільні підручники “Особистість та суспільство як проблема нової й новітньої історії: Спірні питання та їх висвітлення в підручниках з історії та соціології” (Київ, грудень 1998 р.¹³), яка була реальною спробою критичної оцінки того, що зроблено для становлення сучасного покоління підручників на нових методологічних засадах. Використовуючи аксіологічні підходи до оцінки навчальної літератури, учасники конференції критично розглянули зроблене за перші роки незалежності України, виявили типові недоліки та прорахунки (суб’єктивізм, упередженість, вибірковість у доборі фактичного матеріалу тощо).

Певний інтерес для нашого дослідження мають роздуми вчителів та педагогів-дослідників про сучасну навчальну літературу з історії та її проблеми¹⁴. На думку авторів, підручник повинен не просто відображати систему знань тієї чи іншої науки, а включати в себе повну систему інформації для організації навчальної, пізнавальної і практичної діяльності молоді. Для історіографічного аналізу навчальної літератури великого значення набувають рецензії, в яких подається об’єктивна оцінка нових підручників, посібників відомими вченими та педагогами¹⁵.

Історіографія навчальної літератури з історії не обмежується аналізом праць, що безпосередньо присвячені підручникам та посібникам. Її важливим компонентом є дослідження з проблемної історіографії, оскільки саме в них розглядаються зміни в інтерпретації вузлових

---

¹⁰ Викладання історії ХХ століття на прикладі України та інших європейських країн: З матеріалів інформаційного міжнародного семінару та праць вчених-істориків Дніпропетровщини.-Дніпропетровськ:Промінь, 1997.-126с.

¹¹ Удод О.А. Європейський вектор української Кліо (Підбиття підсумків) //Там само.-С.107.

¹² Гуманітарна освіта: досвід і проблеми: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Ужгород, 25-27 травня 1998 р.-Ужгород: Гражда, 1999.-612с.

¹³ Українська історична дидактика. Міжнародний діалог фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії. Зб. статей.-К.:Генеза, 2000.-367с.

¹⁴ Іванова О. Підручник з історії: проблеми і перспективи// Історія в школах України.-1999.-№1.-С.6-8.; Ізабель де Кегель. Кілька думок щодо розробки підручників з історії// Там само.-1999.-№2.-С.6-7.; Підготовка і видання нових підручників. Досягнення і головні труднощі//Там само.-1999.-№2.-С.4-5 та ін.

¹⁵ Кучер В. Погляд з України на Всесвітню історію другої половини ХХ ст.// Освіта.-1998.-16-23 вересня; Повотар А. Новий підручник з історії стародавнього світу // Рідна школа.-1998.-№3.-С.76; Гайдуков Л. Україна в історії міжнародних відносин // Політика і час.-1996.-№11.-С.69-70; Стеценко С. Етнодержавство – як навчальна дисципліна // Час/Time.-1998.-19-25 лютого та ін.

історичних подій та явищ, що має принципове значення для авторів навчальної літератури з історії. Більшість таких праць, опублікованих за останні роки, присвячена історіографії історії України XVIII-XX ст.¹⁶ Зроблені перші кроки щодо історіографічної оцінки періоду і після проголошення незалежності України¹⁷. З'явилися посібники з історіографії, в яких переосмислюється історіографічна спадщина України в цілому¹⁸ з сучасних позицій.

Таким чином, аналіз літератури з історіографії навчальної літератури свідчить про недостатню розробку досліджуваної теми. Це стосується, насамперед, таких проблем як еволюція методологічних засад навчальної літератури, зміни у змісті історичної освіти та шляхи їх практичної реалізації, кліометрична оцінка навчальної літератури за різними параметрами. Ось чому саме на ці проблеми звернута основна увага в дисертації.

Розділ перший “Методологічні засади навчальної літератури з історії як історіографічного джерела” висвітлює зміну засад української історіографії та їх вплив на формування нової моделі історії, на якій базується сучасне підручникотворення. З кінця XIX ст., коли методологія стала науковою дисципліною, і до початку XXI ст. сформувалось багато напрямів філософського розуміння історії. Всі вони в певний час впливали на зміст та світоглядну спрямованість навчальної літератури. Найбільш вдалу типологію різних філософських підходів до історії розробив англійський вчений Р.Колінгвуд¹⁹, на думку якого у філософії історії поступово сформувались три основні концептуальні підходи: раціоналістичний, гегельянський, позитивістський, кожен з яких, мав багато різновидів.

Для української історичної науки XIX - початку XX ст. був характерний плюралізм у методологічних підходах до проблем історії. Серед українських істориків були прихильники різних напрямів, але, в силу особливостей історичного розвитку України, більшість істориків при розробці проблем методології зосередили свої зусилля на їх конкретизації стосовно української історії, основну увагу приділяючи національним ідеалам, прагненням, боротьбі та втратам свого народу. Такий підхід привів до формування в українській історіографії двох основних історіософських напрямів: народницького та державницького. Перші навчальні книги з історії України, які з'явилися на межі XIX-XX ст., були створені М.Аркасом, М.Грушевським, О.Єфименко та іншими істориками саме з позицій народницького напрямку. На початку XX ст.

---

¹⁶ Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Міжвідомчий зб. наук. праць.- Дніпропетровськ, 1995.-204с.; Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження /друга половина XVIII-середина XIX ст./.-Харків:Основа, 1996.-376с.; Стельмах С. Історична думка України XIX- початку XX ст.-К.:Академія,1997.-176с. та ін.

¹⁷ Гоцуляк В.В. Національне відродження: спроба історіографічного аналізу// Черкащина в новітній історії української нації та держави: Зб. наук. праць.-К.:Світоч, 1999.-С.4-12.

¹⁸ Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій.-К.:Хрещатик, 1996.-128с. Автори тіж Історіографія історії України: Курс лекцій для студ. іст. спец. вузів.-Чернівці:Золоті литаври, 1999.-519с.; Гоцуляк В.В. Історіографія історії України: Навч. посіб.-Черкаси.-1996.-56с; Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII-початок XX століття).-К.:Генеза.-2000.-256с. та ін.

¹⁹ Колінгвуд Р.Д. Ідея історії. Переглянуте видання. З лекціями 1926-1928 рр.-К.:Основи, 1996.-615с.

поряд з ним поступово склався державницький напрям, представники якого вважали головним рушієм історії державу.

Історичні школи, що базувалися на народницькому та державницькому напрями, діяли в Україні ще протягом 20-х років ХХ ст. і лише в 30-ті роки під ідеологічно-адміністративним тиском були згорнуті, хоча плідно продовжували розвиватися вченими Західної України та української діаспори. В українській радянській історіографії на довгий час утвердилася монополія марксистської методології, основою якої було вчення про класи і класову боротьбу, про суспільно-економічні формації, революційні шляхи їх зміни. Великої шкоди радянській історіографії завдала абсолютизація матеріалістичного погляду на історію і марксизм-ленінізм, що оцінювався як універсальна теорія розвитку людства. Директивне запровадження принципів партійності та класовості змушувало істориків всі події, факти та явища оцінювати з точки зору революційної доцільності та інтересів комуністичної партії.

Тільки з другої половини 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. поступово стали створюватися умови для перегляду методологічних орієнтирів та радянської парадигми історичної науки. Цей процес проходив за такими напрями: відновлення кращих традицій національної історичної школи, освоєння новітніх досягнень світової історіософської думки, розробка на основі плюралізму, синтезу сучасних методологічних підходів. У розділі аналізується активізація пошуків і утвердження нових методологічних засад історичної науки, свідченням чого став вихід статей, монографій, підручників та посібників з проблем методології історії, проведення численних наукових конференцій (Славсько, 1990 р.; Дніпропетровськ, 1993, 1995 рр.; Харків, 1995 р.)²⁰. На них були сформульовані нові підходи до проблем методології вітчизняної історії, а саме - в основі світогляду дослідника повинен бути покладений не партійний, або якийсь інший принцип владних структур, а принципи історизму, науковості, об'єктивності. Загальнолюдські цінності, їх пріоритети мають стати тим цементуючим стрижнем світоглядного плюралізму, який допоможе історику бачити у фактах історії не лише події і вчинки, але й тенденції загально-історичного процесу.

У 90-х рр. ХХ ст. українські історики зосередились як на загальних проблемах історіософії історії (М. Брайчевський, Г. Бондаренко), так і на практичній реалізації різних методологічних підходів до оцінки ходу історичного процесу (Г. Бондаренко, О. Бурунова, О. Василенко,

---

²⁰ Проблеми дослідження історії України. Перший Круглий стіл істориків. Славсько, 4-6 вересня 1990 р. Доповіді, виступи, дискусія.- Львів, 1993.- 220с.; Українознавство і гуманізація освіти. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Дніпропетровського університету, 19-21 травня 1993 р.- Дніпропетровськ.: Вид-во ДДУ. 1993.- 178 с.; Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків. 15-17 листопада 1995 р.).-Харків, 1995.- 354 с.

Я.Дашкевич, О.Удод)²¹. З'явилися узагальнюючі праці з методології історичної науки та з проблем філософії історії²².

Поряд з новими методологічними розробками відбувається повернення до концептуальних засад вітчизняної науки, розроблених в дорадянський період. Але сучасні історики не схильні прийняти їх за абсолют. Погляди істориків розходяться щодо впливу методологічних принципів історіософських шкіл минулого на сучасність. Одні висловлюють думку, що саме в них укорінилося дійсно наукове бачення історії України,²³ інші виключають необхідність використання старих схем історії²⁴.

На наш погляд, слід уникати крайностей і поєднувати досягнення в розробці етнічної схеми української історії з модерністськими підходами, що розробляються в сучасній світовій історіософській літературі. Тобто, мова йде про освоєння українською історіографією кращих надбань методології історичної науки, нагромаджених вітчизняною та світовою науковою думкою. І в цьому відношенні в українській історіографії за час після проголошення незалежності України сталися значні позитивні зрушення. Публікація українською мовою історіософських праць видатних зарубіжних істориків та філософів ХХ ст. Р. Колінгвуда, К. Поппера, А. Тойнбі²⁵ та ін. розширила методологічний інструментарій українських істориків, дозволила активно використати ці праці при розробці концептуальних засад української історичної науки.

Сучасні методологічні пошуки, що будуються на плюралізмі історичних ідей та концепцій, визнаються більшістю істориків²⁶. На думку Ю.Павленка, розкриття соціально-культурного розвитку людства передбачає виходити з трьох методологічних засад: ідей стадійності, полілінійності та цивілізаційної унікальності людства. Синтез цих трьох засад відкриває шлях для

---

²¹ Брайчевський М. Історіософічні підвалини історичного поступу// Укр. історик.-1994.-Ч.1-4.-С.234-249; Бурунова О. Використання цивілізаційного підходу у типології соціально-економічних систем// Наук. вісник Волин. держ. ун-ту ім. Л.Українки. Історія.-1997.-№3.-С.88-90; Василенко О. Економічна теорія історичного процесу// Там само.-С.91-93; Бондаренко Г. Теорія і методологія історичного процесу// Наук. вісник Волин. держ. ун-ту ім.Л.Українки. Історія.-1997.-№2.-С. 87-91, 1998.-№1.-С.139-143; Василенко О. Концепція глобальної історії та її осмислення людиною// Наук. вісник Волин. держ. ун-ту ім.Л.Українки.-1998.- №1.-С.143-147; Удод О. Історія: осягнення духовності.-К.:Генеза,2001.-191с.

²² Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності.-Львів, 1999.-227с.; Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник.-К.:Знання, 2000.-723с.

²³ Савенок Л. Державницький напрям як запорука поступу українського історичного знання// Четвертий міжнародний конгрес українців: Доповіді та повідомлення.-Історія.-Ч.ІІ-XX століття.-Одеса-Київ-Львів, 1999.-С57.

²⁴ Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 р.?//Українська історична дидактика. Міжнародний діалог фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії: Зб. статей.-К.:Генеза,2000.-С.64.; Яковенко Н.М. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України// Наук. записки іст. ф-ту Запоріж. ун-ту.-Вип. ХІ.-Запоріжжя, 2000.-С.67.

²⁵ Поппер К. Злиденність історизму.-К.:Абрис, 1994; Тойнбі А.Д. Дослідження історії. Скорочена версія томів I-VI Д.Ч. Сомервелла.-В 2-х т.-К.:Основи, 1995; Колінгвуд Р.Д. Ідея історії. Переглянуте видання. З лекціями 1926-1928 рр.-К.:Основи, 1996.

²⁶ Якунін В.К. Про деякі питання методології історії України// Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія.-Вип.3.-Дніпропетровськ, 1998.-С.15; Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки// Укр. іст. журн.-1999.-№1.-С.87.; Павленко Г.В. Історична наука України на переломі: зміна гносеології і парадигм// Гуманітарна освіта: досвід і проблеми.-Ужгород: Гражда,1999.-С.130 та ін.

побудови “багатомірної картини історії людства”²⁷. Деякі історики ще ширше підходять до визначення методологічних засад сучасної історичної науки, пропонуючи комплексно використовувати всі наявні підходи – цивілізаційно-дискретний, культурологічний, полілінійний, стадіальний, формаційний, оскільки кожний з них має певний потенціал. Лише у поєднанні вони здатні скласти цілісне уявлення про історичний розвиток людства. Такий підхід не виключає можливості надання пріоритету при розгляді конкретних історичних явищ та подій тому або іншому методологічному підходу.

Звичайно, такий поліваріантний підхід до методологічних проблем породжує ряд труднощів і суперечностей у створенні сучасних підручників з історії. Наявність великої кількості концепцій ускладнює опрацювання навчальної термінології, оскільки прихильники різних методологічних напрямів вкладають неоднаковий зміст в одні і ті ж поняття, які використовуються в літературі (цивілізація, інтернаціоналізм, патріотизм, націоналізм тощо). В розділі звернуто увагу на ще одну особливість сучасних методологічних підходів – необхідність ширшого застосування методів інших наук. Учасники XIX Міжнародного конгресу історичної науки (Осло, серпень 2000 р.) найважливішим нововведенням XX ст. визнали освоєння міждисциплінарної методології, тобто використання істориками методів соціології, політології, антропології, психології²⁸. Це сприятиме глибшому осягненню історії.

Серед методологічних проблем української навчальної літератури важливе місце займає пошук оптимальної періодизації всесвітньої та вітчизняної історії²⁹. Це пояснюється тим, що принцип періодизації, обраний для того чи іншого підручника, визначає його структуру і в певній мірі зміст. Особливістю навчальної літератури з історії у радянські часи було те, що вся вона без будь-якого винятку ґрунтувалася на періодизації історії за формаційною ознакою, що і визначало однотипну структуру підручників. Новітня історіографія ще не виробила єдиних підходів до періодизації всесвітньої й української історії, що негативно відбилася і на змісті наявних підручників.

У 70-ті роки XX ст. серед істориків української діаспори відбулася дискусія з приводу періодизації історії України. За пропозицією І. Лисяка-Рудницького вирішено було скоординувати українську історію з європейськими епохами (стародавній світ, середньовіччя, модерні часи тощо). Ряд істориків запропонували використати європейський досвід. Вони виділяли в історії України такі періоди: 1) Від часу перших слов'янських поселень до 860 р.; 2) Києво-Галицький (860-1349 рр.); 3) Литовсько-польський (з кінця XIV ст. до 1648 р.); 4) Жозацький (1648-кінець

²⁷ Павленко Ю. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу// Сучасність.-1996.-№5.-С.117.

²⁸ Тихвинский С.Л. XIX Международный конгресс исторических наук// Вестник Российского гуманитарного научного фонда.-2000.-№4.-С.231.

²⁹ Козенко Б.Д., Садовая Г.М. О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок// Новая и новейшая история.-1993.-№4.-С.91-92, 94.; Павленко Ю.В. Альтернативные подходы к осмыслению истории и проблема их синтеза// Философия и общество.-1997.-№3.-С.131-132.

XVIII ст.); 5) Україна у складі імперій і національно-визвольний рух (XIX ст.-1917 р.); 6) Період національної революції (1917-1920 рр.); 7) Час радянського панування на Україні; 8) Розбудова незалежної України³⁰.

Обговорення періодизації української історії відновилося лише у 90-ті роки ХХ ст. Багато авторів запропонували свої власні варіанти періодизації історії України або окремих її періодів. Зараз дедалі більше істориків схиляються до думки, що доцільно відмовитися від спроб побудувати періодизацію за якоюсь однією ознакою. На думку В.Ткаченка та О.Решета, “в основу періодизації України не може бути покладений якийсь один фактор: територіально-географічний, етнічний, цивілізаційний, формаційно-класовий чи державницький. Історична “стріла часу” є рівнодіючою безлічі факторів, які, перетинаючись, надають їй траєкторії неповторної своєрідності...”³¹. В дисертації автор поділяє цю думку.

Злам застарілих концептуальних стереотипів проходить не лише в періодизації історії України, але й в оцінці її основних етапів та проблем. Про це свідчить вихід книг, присвячених концептуальним засадам висвітлення конкретних проблем вітчизняної історії³². Разом з цим у розділі зазначається, що багато проблем залишаються недостатньо осмисленими з точки зору методології (етногенез українського народу, взаємовплив культур народів, тісно пов'язаних з українським, оцінка розстановки політичних та військових сил в роки Української революції 1917-1920 рр., в період другої світової війни тощо).

У другому розділі “Становлення нового змісту історичної освіти та його відображення в підручниках та посібниках для загальноосвітньої школи” висвітлюється розробка в Україні сучасної концепції історичної освіти та історіографія створення навчальної літератури для шкіл.

Запровадження у школах на початку 90-х років ХХ ст. історії України як самостійного предмету, розроблення концепції безперервної історичної освіти та державних стандартів середньої освіти в галузі історії, затвердження нових навчальних програм з історії – ось фактори, які визначили основні вимоги до навчальної літератури з історії.

Історіографія створення нової навчально-методичної літератури розглядається в дисертації за двома періодами: 1) кінець 80-х – 1994 р.; 2) 1995 - кінець 90-х рр. Перший період був сповнений значними труднощами, які були обумовлені, насамперед, складністю розробки нових стандартів навчальної літератури. На початку періоду продовжувала існувати стара, вироблена ще в 40-50 рр. ХХ ст., система створення підручників (підпорядкованість центру, теоретичний монізм, ідеологічний підхід до відбору і оцінки фактичного матеріалу, заангажованість в оцінках історичних явищ, подій, окремих фактів та осіб тощо).

³⁰ Проблеми періодизації в українознавстві: Конспект лекцій/ Упорядник Л.Г.Мельник.-К.:Київ.ун-т, 1997.-С.4.

³¹ Ткаченко В., Решет О. Україна на межі цивілізацій: Історико-політологічні розвідки.-К.,1995.-С.27

³² Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія.-К.,1997.-411с.; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.).-К.:Основи, 1996.-396с. та ін.

Кризове становище з підручниками в 1989-1990 рр. долалося перевиданням існуючої навчальної літератури з деякою переробкою, виправленнями та доповненнями. Недоліки компенсувалися використанням у навчальному процесі праць українських істориків кінця XIX - початку XX ст.– М. Аркаса, М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича та ін. Твори українських істориків перетворилися на посібники, до яких зверталися не лише вчителі, але й учні шкіл. Початок 90-х років XX ст. був своєрідним ренесансом класичної української історіографії. Особливо активно в ті роки перевидавалася наукова і навчальна література, створена М. Грушевським. В 1990-2000 рр. в Україні було надруковано дев'ять його книг з історії України, деякі з них перевидувалися за цей час по 3-4 рази. Особливою популярністю користувалися: “Ілюстрована історія України”, а також “Історія України: Приладжена до програм вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх”, які витримали по чотири видання.

Перевидувалися також книги інших істориків України: М. Аркаса, Д. Багалія, Д. Дорошенка, О. Єфименко, І. Крип'якевича, А. Лотоцького, Н. Полонської-Василенко та ін. В цілому за 1990-2000 рр. було здійснено 64 навчальних видання праць з історії України, створених у першій половині XX ст. Найбільш активно навчальна література цього виду видавалася в 1991-1993 рр., що було обумовлено відсутністю в той час сучасної навчальної літератури з історії України.

Активізації національного підручникотворення сприяло проголошення державної незалежності України, а також активна позиція Міністерств народної освіти, вищої та середньої спеціальної освіти, які систематично організовували конкурси на кращі підручники для шкіл та вузів. У червні 1991 р. був оголошений конкурс підручників, який передбачав створення підручників з історії України для 7-9 та 10-11 класів, а також книги «Оповідання з історії України» для 5 класу³³. Для оцінки рукописів у Міністерстві народної освіти було створено 11 конкурсних комісій³⁴, до роботи в яких було залучено 119 висококваліфікованих науково-педагогічних працівників, методистів. Ця робота мала плідні наслідки.

Вже в 1989-1991 рр. з'явилися посібники з вітчизняної історії, автори яких, ще не відмовляючись від марксистсько-ленінської методології, зробили в той же час спробу уникнути найбільш одіозних оцінок, властивих радянській історіографії, щоб відкрити учням очі на справжній хід подій історії. З 1991р. з'явилися перші пробні навчальні посібники. Оскільки більшість з них мали ряд недоліків, Міністерство народної освіти України рекомендувало школам та вищим навчальним закладам використовувати як навчальний посібник праці вчених з української діаспори О. Субтельного та А. Жуковського.

---

³³ Див.: Інформаційний збірник Міністерства освіти України. - 1991. - № 21. - С. 3-18.

³⁴ Архів Міністерства освіти та науки України. - Ф. 166. - Оп. 17. - Спр. 145. - Арк. 53.

Перелом у підручникотворенні намітився у 1992 р., коли розгорнулося написання підручників та посібників різного ступеня складності у відповідності з вимогами диференційованого навчання. В цьому ж році намітилась тенденція на відмову від одного обов'язкового підручника для того або іншого класу. В наступні роки кількість підручників та посібників продовжувала зростати, їх якість покращувалася.

З 1995 р. почався другий період підручникотворення. Він відрізнявся від попереднього методологічною і методичною спрямованістю видань. За цей період були удосконалені існуючі підручники та створені нові, які ґрунтуються на сучасних наукових засадах. Протягом 1995-2000 рр. були створені підручники та посібники з усіх історичних дисциплін, що викладаються у середній школі з 5 по 11 клас. Усього, за нашими підрахунками, у 1989-2000 рр. здійснено 573 видання навчальної літератури з історії для загальноосвітньої школи.

Відмова від ідеологічного монізму відкрила для авторів шкільних підручників широкі можливості для створення книг з різними підходами до трактування історичних подій у рамках діючих у країні навчальних програм та державних стандартів освіти. Якщо за радянських часів в історичній науці неподільно панувала концепція єдності історичного процесу в усіх країнах як послідовної зміни суспільно-економічних формацій, то автори сучасних підручників відійшли від механічного використання формаційного підходу і звернулися до всебічної характеристики життя людей у кожен історичну епоху. Об'єктом переосмислення стали такі ключові поняття, як "імперіалізм", "революція", "соціалізм", "націоналізм", "інтернаціоналізм", "радянський народ" та інші. В сучасних підручниках звернута увага на найважливіші питання вітчизняної історії: розкриття наступності у державотворенні українського народу, починаючи з держави Київської Русі, Галицько-Волинської держави; ролі козацької держави XVII-XVIII ст.; відродження української державності у 1917-1920 рр.; аналіз складного процесу відродження незалежності Української держави.

У розділі розкрито благотворний вплив праць М. Грушевського на формування сучасної схеми української історії і відображення її в навчальній літературі. Автори підручників, виходячи з його концепції, запропонували свої варіанти періодизації української історії в цілому, або її окремих етапів. Але не всі елементи наскрізної схеми історії України розроблені на сьогодні достатньо глибоко. З деяких проблем ґрунтовні праці з'явилися лише останнім часом і автори підручників та посібників ще не встигли скористатися їх висновками.

Слабкою ланкою, наприклад, є дослідження етногенезу українського народу. Не випадково саме ця проблема фактично не висвітлюється в багатьох шкільних підручниках, що зумовлюється відсутністю більш-менш єдиних позицій з цього питання. Деякі автори залишаються і нині на традиційних для радянської історіографії позиціях. Інші механічно сприймають історичну концепцію М.Грушевського. Треті шукають нових підходів, а дехто вичікує, чим закінчатися

дискусії. Така ситуація відбилася і на змісті підручників. Типовим недоліком шкільної навчальної літератури є описовість і зведення викладу до переліку фактичних подій без спроби дати їм глибокий аналіз. Все це диктує необхідність подальшого збагачення змісту шкільних підручників з історії.

Третій розділ “Історіографія навчальної літератури з історії для вищих навчальних закладів” містить історіографічний аналіз навчальної літератури в процесі становлення сучасної вищої історичної освіти в Україні.

Становище вищої історичної освіти в кінці 80-х років ХХ ст. повністю залежало від центру, керівних партійних і державних установ. Незважаючи на перестановки у викладанні історичних дисциплін (в 1989 р. курс історії КПРС був замінений політичною історією ХХ ст.), запровадження у вищих закладах освіти курсу української історії зволікалося. Перші зрушення відбулися лише в 1991 р., коли Міністерство народної освіти України розробило нову концепцію викладання гуманітарних і соціально-політичних дисциплін у вищих та середніх спеціальних закладах республіки. Саме в ній серед нових дисциплін, рекомендованих до вивчення у вузах, визначався й курс “Історії України”. З осені 1991 р. цей курс почав викладатися у вищих навчальних закладах. В 1993 році була затверджена перша програма для історичних факультетів педагогічних інститутів, а протягом 1994-1996 рр. йшла підготовка програми з базового курсу історії України для інших вищих навчальних закладів.

Після запровадження у всіх вузах держави курсу історії України гостро постало питання про створення відповідної навчальної літератури, яка б здатна була забезпечити навчально-методичний процес.

Навчальна література, створена в радянські часи, не відповідала новим вимогам, а тому історики приступили до створення нових посібників. Перші з них мали вигляд методичних рекомендацій до окремих тем курсу. Згодом з'явилися курси лекцій. Зокрема, їх підготували педагогічні колективи Київського університету ім. Т. Шевченка (1991), Миколаївського педагогічного інституту (1992), Дніпропетровського університету (1993), Луганського педагогічного інституту (1994) та інших навчальних закладів. До створення навчальної літератури підключилися навчально-методичний кабінет з вищої освіти Міністерства освіти України, наукові установи АН України.

Серед навчальних видань значну роль у становленні історії України як окремого предмету відіграли авторські праці, підготовлені науковцями різних міст країни: І.Рибалко (Харків, 1991, 1994, 1995), В.Борисенко (Київ, 1993), О.Бойко (Ніжин, 1994), В. Король (Київ, 1995) та ін. Особливість авторських посібників полягає в тому, що в них науковці та педагоги отримали можливість сформулювати свою точку зору на різні історичні події та факти. І це, безперечно, є позитивним явищем, так як з'явилися підручники з різними концептуальними підходами, що

зробили вузівський курс повнішим і цікавішим. Та, незважаючи на це, основним видом навчальної літератури залишаються колективні праці, створені авторами-однодумцями.

Окрему групу навчальної літератури становлять підручники та посібники для професійної підготовки істориків у вищих навчальних закладах, яких не існувало у радянський період. У перші роки незалежності України історики деякий час вичікували, перш ніж взятися за написання якісно нових, національних підручників для студентів-істориків. У 1989-1992 рр. не було опубліковано жодного підручника або посібника із всесвітньої історії або історії окремих зарубіжних країн для вищої школи. Виняток складала навчальна література з курсу політичної історії ХХ ст., який читався для всіх студентів та кілька невеликих посібників з проблем українознавства. Переломним у підготовці навчальної літератури з історії виявився 1992 рік. Однак цей процес пройшов нерівномірно. Не вдалося створити повний комплекс підручників із всесвітньої історії. Не всі етапи всесвітньо-історичного процесу знайшли своє відображення в навчальній літературі: більш-менш висвітлена історія первісного суспільства, відносно повно представлена стародавня та середньовічна історія, менше уваги приділено періоду нової та новітньої історії. Історія окремих зарубіжних країн теж представлена в неповному обсязі (не всі регіони) і, як правило, невеличкими за обсягом посібниками. Всього за період з 1990 по 2000 рр. в Україні було здійснено 49 видань із всесвітньої історії та історії окремих країн.

Особливістю сучасного процесу підручникотворення є створення ґрунтовних посібників з нових курсів, запроваджених у вузах для студентів-істориків різних спеціальностей, всього 121 видання за період з 1990-2000 рр. Значна кількість цих навчальних видань присвячена спеціальним галузям історичної науки (26 назв) – це нормативні курси з археології, архівознавства, етнографії, палеографії, геральдики, хронології, історіографії, джерелознавства та ін., а також спецкурси, присвячені історії суспільних рухів і політичних партій в Україні, національно-визвольного руху української еміграції тощо. Однак не всі галузі історичної науки, які внесені до навчальних планів як професійно-орієнтовані дисципліни або спецкурси, представлені навчальною літературою. З таких дисциплін як історіософія, методологія історичної науки, її історія, незважаючи на значні зміни, що відбулися в цих галузях, створення підручників та посібників значно відстає від наукових розробок.

Таким чином, в 90-х роках ХХ ст. в Україні створений широкий спектр підручників та посібників з історії України для вищих навчальних закладів. Вони відрізняються обсягом, рівнем доступності викладу, мовою, але головне – змістом, рівнем втілення в них сучасних досягнень історичної науки. З'явилася спеціалізація підручників з історії України для вітчизняних та іноземних студентів, історичних та інших спеціальностей: технічних, військових, економічних. Створення підручників збагатило українську історіографію новими знаннями і висновками, стимулювало подальший розвиток історичної науки. Однак, сучасні посібники для вищої школи

зберегли ряд недоліків: це тяжіння до старих стереотипів та оцінок, регіональний підхід до оцінки деяких явищ, подій та осіб, слабка увага до концептуальних, методологічних засад української історії (хоча є і позитивні винятки: курси Я.Грицака, Н.Яковенко та ін.).

Підсумки і основні результати дисертаційного дослідження викладені у **висновках та положеннях**, що виносяться на захист:

1. Наприкінці 80-х років ХХ ст. в Україні почався новий етап історіографії історичної науки, характерними рисами якого було розширення джерельної бази, концептуальне переосмислення історії, насамперед, вітчизняної, створення нового покоління навчальної літератури з історії. Навчальна література з історії, створена у 1989-2000 рр. вперше, є об'єктом історіографічного дослідження у пропонованій дисертації.
2. В історіографії навчальної літератури з історії за досліджуваний період можна виділити два етапи: 1) з 1989 по 1994 р. включно; 2) з 1995 по 2000 р. включно. Найбільш рельєфно поділ на два етапи простежується в навчальній літературі з історії України, в меншій мірі – в літературі зі спеціальних галузей історичної науки. Щодо літератури із всесвітньої історії та історії окремих країн за досліджуваний період визначити етапи практично неможливо, оскільки процес створення підручників та посібників проходив тут досить повільно.
3. Навчальній літературі належить пріоритетне місце в реалізації аксіологічної функції історичної науки, її світоглядної місії, тим більше, що ця література призначена, насамперед, для наймасовішої соціальної групи населення – дітей, підлітків, молоді, тобто майбутнього суспільства. У досліджуваний період в українській історичній науці розгорнувся процес перегляду методологічних засад, зламу старих концептуальних стереотипів, переходу від ідеологічного монізму, заснованого на марксизмі-ленінізмі, до методологічного плюралізму. Особливо активно цей процес розгорнувся в навчальній літературі. Він проходив за такими напрямками: відновлення кращих історіографічних традицій національних історичних шкіл, освоєння новітніх досягнень світової історіософської думки і розробка на цій основі сучасних методологічних підходів. Аналіз змісту навчальної літератури свідчить, що цей процес ще не завершений. Найактуальнішою методологічною проблемою залишається створення сучасної концепції історії України.
4. Викладений у дисертації матеріал дозволив з'ясувати специфіку навчальної літератури з історії як історіографічного джерела. Періодичне оновлення змісту підручників та посібників перетворює їх у носіїв спадкоємності розвитку історичних знань і дозволяє на кожному етапі підручникотворення використовувати навчальну літературу з історії для оцінки стану та рівня розвитку історичної науки, її концептуальних, методологічних засад у той або інший час. Навчальна література найбільш рельєфно відбиває “вузькі місця” в дослідженні тих або інших проблем і в такий спосіб виступає в ролі суспільного замовника для створення нових наукових

праць з недостатньо досліджених проблем історичної науки. Підручники та навчальні посібники видаються, як правило, масовими тиражами, які у 50-100 разів перевищують тиражі монографічних праць, що визначає провідну роль навчальної літератури у формуванні суспільної історичної свідомості та історичної культури. Залучення до створення навчальної літератури з історії найбільш досвідчених вчених, педагогів дозволяє проаналізувати кадровий потенціал історичної науки, стимулювати його зміцнення.

5. Проведений у дисертації кліометричний аналіз виданої в 1989-2000 роках навчальної літератури з історії для всіх ланок освіти свідчить, що всього було здійснено 1136 видань, з них 573 - розраховані на учнів та вчителів загальноосвітніх шкіл: 347 видань з історії України, 204 – із всесвітньої історії, 22 видання - з інших історичних дисциплін; 379 – на студентів та викладачів вищої школи: 167- з історії України, 52 - з всесвітньої історії, 160 видань - з інших історичних дисциплін; 184 - мали універсальний характер.
6. Проведений нами історіографічний аналіз навчальної літератури з історії для всіх ланок освіти дозволяє зробити висновок, що у вітчизняній історіографії є багато проблем, які вимагають подальшої наукової розробки (етногенез українського народу, взаємовплив народів тісно пов'язаних з українським, оцінка розстановки політичних та військових сил в 1917-1920 рр. та в період другої світової війни та ін.) на сторінках наукових монографій та в навчальній літературі.

Враховуючи сучасний стан навчальної літератури з історії, в дисертації сформульовані рекомендації, які доцільно реалізувати. Йдеться про розробку за участю фахівців державної програми “Навчальна література з історії”, яка може бути складовою частиною більш широкій програмі, в якій би передбачалося створення нового покоління підручників та посібників для всіх ланок історичної освіти. Доцільно перейти до створення підручників з основних курсів історії для загальноосвітньої та вищої школи шляхом проведення відкритих конкурсів.

Основний зміст та висновки дисертації викладені у публікаціях:

1. Нові концептуальні підходи до викладання історії. // Вісник Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. Вип. 41. - К., 1999.-С.68-69.
2. Навчальна література з історії як історіографічне джерело (1989-1999 рр.). // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. Вип.54. - К., 2001.-С. 67-69.
3. Історіографічні аспекти навчальної літератури з історії України (1991-2000 роки)// Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. Вип. 57.-К., 2001.-С. 8-13.

4. До проблеми створення підручників з історії України для національної вищої освіти країни. // Проблеми підручника для вищої школи. Зб. мат. наук.-метод. конф. (м. Вінниця, 29-30 травня 2001р.): У 2-х т.- Вінниця: Універсум-Вінниця.-2001.-Т.1. - С. 195-198.
5. Взаємодія традицій та новацій у сучасній історичній науці. //Studia Methodologica. - Тернопіль, 1997.- Вип. 3.- С. 24-26. (0,1др.арк.) (у співавторстві)
6. Навчальна література з історії видана в Україні (1989-2000 рр.): Бібліограф. покажчик.- К.-Суми : Козацький вал, 2001.-128с.(2,7др.арк.) (у співавторстві)

АНОТАЦІЯ

Зякун А.І. Навчальна література з історії кінця 80-х – 90-ті рр. ХХ ст.: історіографічний аналіз. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Київ, 2002.

У дисертації здійснено комплексний історіографічний аналіз малодослідженого до цього часу історіографічного джерела – навчальної літератури з історії. Простежено еволюцію методологічних засад в українській історичній науці, їх реалізацію в змісті історичної освіти, проаналізовано історіографію створення нового покоління навчальної літератури з історії для загальноосвітньої та вищої школи. Здійснено кліометричний аналіз навчально-методичної літератури, виданої в 1989 - 2000 роках в Україні. Зроблені висновки про специфіку навчальної літератури, як історіографічного джерела, про загальний стан досліджуваної теми.

Ключові слова: українська історіографія, історіографічне джерело, методологія історії, історична освіта, навчальна література з історії.

АННОТАЦИЯ

Зякун А.И. Учебная литература по истории конца 80-х – 90-е годы ХХ в.: историографический анализ. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины, Киев, 2002.

В диссертации комплексно и глубоко проделан историографический анализ учебной литературы по истории, изданной в Украине в 1989-2000 гг. Выделены наиболее актуальные темы историографического исследования в современной украинской исторической науке и степень их разработки в учебной литературе. Раскрыты методы догматизации исторической науки и учебной литературы в советское время и отмечены изменения, которые произошли в отечественной историографии после провозглашения независимости Украины. Проведя историографический анализ учебной литературы по истории было установлено, что в современной украинской историографии произошли методологические изменения, которые привели к пересмотру некоторых этапов украинской и всеобщей истории и установлению новых концептуальных подходов при выработке единой системы исторических знаний.

Автор рассматривает учебную литературу и как историографический источник, который имеет свою специфику: характерные черты и классификацию. Особенностью современного процесса создания учебников по истории является совершенно новое отношение к ней педагогов, ученых и общественности. Она свидетельствует о степени изученности «острых проблем» отечественной историографии. В современной учебной литературе излагаются новейшие знания о всеобщей и украинской истории. В диссертации дана классификация учебной литературы как историографического источника по различным параметрам: авторство, направленность, характер изданий, тематика и жанровый критерий.

В работе также сделан вывод, что процесс издания учебной литературы в Украине имеет свою специфику и проходил в два этапа. Сначала переиздание учебной литературы советских времен и книг украинских историков конца XIX – начала XX веков, т.н. универсальной литературы, затем создание нового учебно-методического комплекса по историческим дисциплинам для средней и высшей школы.

Проведя клиометрический анализ изданной литературы по истории, диссертант сделал вывод, что в изучаемый период в Украине было издано 1136 изданий по истории: 573 издания рассчитаны на учащихся и учителей общеобразовательной школы, 379 – на студентов и преподавателей вузов и 184 имели универсальный характер. Благодаря массовым изданиям и общедоступности учебная литература способствует формированию общественного исторического сознания и является носителем аксиологической функции исторической науки.

В диссертации даны рекомендации по использованию идей, результатов и выводов исследования.

Ключевые слова: украинская историография, историографический источник, методология истории, историческое образование, учебная литература по истории.

ANNOTATION

Zyakun A.I. Learning Literature on History of the end of the 80-s-90-s of the XX th centry: historiographical analysis. - Manuscript.

The dissertation towards the degree of the Candidate of History, speciality 07.00.06 – historiography, sources studies and special historical disciplines.-Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2002.

A complex historiographical analysis of a little researched historiographical source – the learning literature on history – is given in the dissertation. The evolution of methodological principles in the Ukrainian historic science is observed, and how the principles are realised in the content of historical education, historiography of the creation of the new generation of the learning literature on history for comprehensive and higher school is analysed. Cleometrical analysis of the learning – methodical literature published in 1989-2000 in Ukraine is done. Conclusions of the peculiarities of the learning literature as historiographical source and of the arts of the researched subject are made.

Key words: Ukrainian historiography, historiographical source, methodology of history, historical education, learning literature on history.